

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”
16 жовтня 2023 р.

КИЇВ
2025

Терещук О. М.

САКРАЛЬНА ДАРОСХОВНИЦЯ З МАКОШИНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

У ЗІБРАННІ СКАРБНИЦІ НМІУ

У статті розглядається історична коштовність сакрального змісту, яка привертає увагу дослідників стилем виконання, зацікавлює призначенням і відноситься до категорії експонатів з літописом, що містить інформацію про експонат не менш цікаву за архівне джерело.

Ключові слова: золотарство, даросховниця, сакральний, готика, меценатство.

Музей зберігає унікальну колекцію дорогоцінних пам'яток із літописом, тобто з нанесеним на поверхню вкладним написом. Унікальність і цінність їх в тому, що за кожною такою коштовністю відкривається історія окремого міста чи села, церкви та її фундатора чи благодійника, які залишились у вирі минулих століть забутими. А це втрачена пам'ять про наших предків та життєвий досвід минулих поколінь, так необхідний сучасним українцям.

До таких пам'яток належить сакральна даросховниця (інвентарний № ДМ-6636), яка від початку привертає погляд своїм незвичайним зовнішнім виглядом, зацікавлює призначенням та інтригує щодо походження.

Розглянемо експонат послідовно і переконливо з усіх сторін.

Перше — назва і призначення. Сама назва говорить про те, що даросховниця служить для зберігання Святих Дарів і є предметом церковного культу. У православ'ї та католицизмі Святі Дари — це Тіло і Кров Господа Ісуса Христа, тобто це хліб і вино, ритуально подані священником на літургії, а потім під час євхаристійного канону Святим Духом перевтілені в Тіло і Кров Христа для причастя віруючих. Святі Дари освячуються і споживаються вірянами безпосередньо на літургії, а запасні Дари, які використовуються для причастя поза літургією, імовірно для хворих, зберігаються в даросховниці, яка у православних розташовується на престолі вівтаря, а у католиків, зазвичай, за вівтарем і Святі Дари переносяться туди в дароносиці. Отже за своїм призначенням, даросховниця є сакральною посудиною для збереження головних святинь православної церкви — Святих Дарів і торкатись до неї мають право виключно священнослужителі.

Друге — стиль оформлення та зміст нанесених зображень. Даросховниця або ж гробниця (Щербаківський 1924, с. 3–11, рис. 6) має будову і декоративне оформлення, яке відповідає готичному стилю, переважно культовому за призначенням і релігійному за тематикою. Її виготовлено зі срібла 700 проби.

Рис. 1. Лицевий бік експонату зі сценою «Пієта».

Розміри: висота 150 мм, довжина 14,5 мм, ширина 70 мм. Нижня частина виробу має форму середньовічного саркофагу (релікваріума), а верхня — трьох стрілчастих веж, поставлених на даху нижньої частини (рис. 1). Основу-постамент саркофага зверху та знизу декоровано смугами з прорізним мереживним орнаментом у вигляді зубчиків. Зовнішня поверхня трьох веж-пірамід, що здіймаються уверх теж покрита прорізним візерунком у вигляді кіл та смуг, що повторюють архітектурні мотиви готичного вікна. Шпили завершуються галками — основою для хрестів та інших символів, якими традиційно завершуються готичні храми з характерними для них аркбутанами та контрфорсами. Очевидним є те, що для гробниці, як і для готики в цілому, властиве прагнення вгору і співвіднесення з вічністю, експресивність, таємна містика та зв'язок із «вищими» ірраціональними силами.

Із двох бічних сторін саркофаг містить сцени, які описані в Євангеліях і пов'язані з трагічними подіями, що відбувались в останні дні життя Ісуса Христа. Зображення виконані різцем, в техніці гравірування. На передній стіні показано Страсті Христові: в центрі — сцена «Пієта» (оплакування Христа Богоматір'ю), з боків — євангельські сюжети «Катування» та «Увінчання терновим

Рис. 2. Зворотний бік із зображенням ікони «Знамення».

вінком" (після тяжких тортур, катам було наказано одягнути Христа у червоний плащ та увінчати терновим вінком). Церква згадує ці події під час останнього тижня Великого посту, а найбільше у Страсну п'ятницю. На протилежній стороні — у центрі зображено ікону "Знамення" (рис. 2). Образ представляє Богоматір із молитовно піднятими руками — жест адорації (молитви) — і Божественним Немовлям на її лоні. Це один із найдавніших жестів, що звернений до Бога, і означає благання, прохання. Значення знаку Оранти можна пояснити, звернувшись до Біблії. Під час битви юдеїв з іновірцями Мойсей молився за свій народ, піднявши обидві руки до неба. До того часу, поки він утримував руки у такому положенні, юдеї перемагали. Коли ж руки опускалися, вороги починали брати гору. Симетрично, з боків від Богородиці, зображено святих Антонія та Феодосія Печерських, Миколу Чудотворця, апостолів Петра і Павла. Поряд із зображеннями святих нанесено різцем грецькі літери, що вказують на особу святого. На бічних стінках бачимо голівки шестикрилих серафимів. Їх у Біблійному письмі називають ангелами вогню і шанують, як найбільш наближених до Бога. Саркофаг закривається на замок-засувку, який у візуальній частині виготовлений теж у вигляді голівки ангела (рис. 1).

Третє — експонат із літописом.

Літописом дослідники (услід за Д. Щербаківським) називають вкладний напис, який, як правило, золотарі наносили на поверхню предмету. Він містить інформацію про експонат не менш цікаву і важливу за архівне джерело.

На дні гробниці є літопис наступного змісту: *“Сію гробницю сооружися старанием годна отца Пафнутія игумена і братии монастыря Николы Макошинского в року АХОГ мсца феврала дня ЄІ”*. Його виконано різцем, писемним стилем — скорописом із використанням літер кирилиці (рис. 3). Слід звернути увагу на те, що дата, яка вказана у написі теж позначена літерами кириличної абетки. З написаного дізнаємося що виготовлено культову коштовність 1673 року 15 лютого. Відповідно літопису зробимо кілька припущень. **Перше** — 15 лютого за юліанським календарем віруючі святкують Стрітєння Господнє¹, яке символізує зустріч Бога з людством, Старого і Нового заповітів. Даросховниця, як сакральний предмет культу, теж символізує собою уявну зустріч у часі. На її дорогоцінній поверхні поєдналась символіка Старого і Нового Заповіту.

Як доказ — сюжети на саркофазі зі сценами тортур Христа і вираженої скорботи Богоматері походять із Євангелія Нового заповіту. А що у пам’ятці нагадує про Старозаповітну символіку? Справа в тому, що гробниця дійшла до нас у спрощеному вигляді, без наверхшя. Як правило, шпилі подібного церковного начиння, завершуються трьома Розп’яттями, вогняним серцем на бічних шпильях і “Сонцем правди” з монограмою “Марія” на середньому шпилі або Розп’яттям у центрі і “Сонцем правди” на бічних шпильях. На жаль, ці важливі символічні верхів’я експонату з глибоким релігійним змістом, втрачені. Один біблійний вірш, яким фактично завершується Старий Заповіт дає тлумачення цим складовим: *“А для Вас, що благоговієте перед ім’ям Моїм, зійде Сонце правди і зцілення у променях Його”* (Малахії 4:2). Погодьтеся, чудовий образ, який прекрасно вказує на блага від Бога людям, які живуть у правді і дотримуються правил християнської моралі. На жаль, ці важливі архітектурні складові експонату з глибоким релігійним змістом, втрачені. Із плином часу готичний тип гробниць поступово набирає ренесансних і барокових рис.

¹ Прим. ред. Авторка помилилася у визначенні дня Стрітєня Господнього, оскільки за юліанським календарем його святкують 2 лютого. І саме цього дня його відзначали 1673 р. Але зважаючи на різницю в днях між юліанським календарем, якого до 2023 р. притримувалася українська православна церква, і григоріанським, введенням на більшій частині України 1918 р., святкування Стрітєня почало відбуватися 15 лютого у перерахунку на дні нового календаря (нового стилю): 2 лютого + 13 днів різниці на XX ст. Так само відбувся зсув всіх неперехідних церковних свят. І саме святкування за новим стилем (тобто у перерахунку з юліанського, церковного, на григоріанський, світський, загальноуживаний) вкорінилося у свідомості людей, а нині ще й закріпилося на рівні засобів масової інформації, де повсюдно неправильно зазначають: “Стрітєня – 15 лютого за юліанським календарем”.

Рис. 3. Вкладний напис експонату.

Друге припущення — 15 лютого за григоріанським² календарем — вшановують пам'ять преподобного Пафнутія Затвірника, Києво-Печерського подвижника, нетлінні моці якого зберігаються в Дальніх печерах, поряд із мощами Мойсея Чудотворця, Іларіона Схимника недалеко від підземної церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці. Зробившись ченцем, він невпинно плакав, нагадуючи собі – де душі доведеться опинитись: на Небі чи в пеклі? При своїй кончині преподобний побачив сонми ангелів, які, прийнявши його душу, вознесли на небо. Таким чином, виготовлені золотарем голівки ангелів, доречно доповнюють зовнішню поверхню пам'ятки. Цей святий був небесним покровителем "отца Пафнутія ігумена", старанням якого виготовлена даросховниця.

Зміст вкладного напису вказує на історію походження гробниці. Вона походить із Макошинського Свято-Миколаївського православного чоловічого монастиря. Цю обитель заснував у середині XVII ст. (імовірно на початку 1640-х рр.) відомий на ті часи український дипломат, сенатор Речі Посполитої (1641 р.), а з часом воєвода Києва Адам Кисіль (1649–1653 рр.) на правому березі р. Десна неподалік від с. Макошине, нині селище Менської громади Корюківського р-ну Чернігівської обл. (Щербак 2007, с. 304). Головний храм зведений і названий на честь святого Миколи Чудотворця, небесного покровителя молодшого брата Адама Киселя — теж Миколи.

Микола Григорович Кисіль (бл. 1605 — 11 березня 1651), після смерті батьків, знаходився під опікою старшого брата. Подорослішавши, став його правою рукою на тривалий час. В ході Хмельниччини разом із старшим братом брав

² Прим. ред. Також помилка авторки щодо співвіднесення календарів. 15 лютого 1673 р. вшановували пам'ять преподобного Пафнутія Затвірника за юліанським календарем.

участь у дипломатичних перемовинах, зокрема, у серпні 1650 був послом від польського короля до Б. Хмельницького, щоб відвернути його зближення з турками. Напочатку 1651 року взяв участь у зимовому поході полководця Речі Посполитої Мартина Калиновського. Загинув під Вінницею 11 березня 1651 року, коли вів в атаку своє військо через ледь затягнутий льодом став, прикритий соломою за наказом козацького полководця Івана Богуна. Під копитами коней крига на річці проламалась і дві польські хоругви під командуванням Миколи Кисіля потонули (Świtalski 1966–1967, s. 491–492). Поховали Миколу Киселя, імовірно за розпорядження старшого брата Адама, у збудованій ним родинній церкві Успенського чоловічого монастиря с. Низкиничі на Волині.

Для повного дослідження не буде зайвим звернути увагу ще на одну деталь — дату, яка вказана у літописі експонату — “1673” рік. Співставивши роки життя фундатора монастиря — Адама Киселя і зазначену дату, приходимо до наступного висновку. Дата смерті Киселя-старшого — 1653, а дата виготовлення гробниці — 1673. Різниця між ними — 20 років. Отже, можна припустити, що стараннями ігумена Пафнутія і “братії Макошинського монастиря” до посмертної дати вшанування імені фундатора і благодійника монастиря була виготовлена сакральна гробниця із літописом в пам’ять для історії.

Приходимо до висновку, що за такою маленькою, сакральною пам’яткою криється історія знатного у XVII ст. українського шляхетного роду Киселів, яких називали “Кисілі з Брусилова”, бо мали історичне коріння з Брусилова Київського воєводства Речі Посполитої і родовий герб — “Світольдич” (Niesiecki 1840, s. 95–98). Незважаючи на потужні позиції католицької церкви, Адаму Киселю вдалося занести до інструкції сейму пункт про захист “грецької релігії”. Відтоді, в межах земельних володінь посадовця, з’являється ціла низка, фундованих ним православних монастирів: на Чернігівщині — Максаківський Спасо-Преображенський монастир, збудований у с. Максаки 1642 р., Макошинські — Миколаївський чоловічий та Покровський жіночий монастирі, фундовані 1640 р. та на Волині — заснований 1643 року родинний православний чоловічий монастир у с. Низкиничі (нині Нововолинської громади Волинської області). Це були монастирі, які несли людям віру, культуру і стали опорою в житті.

Де саме в Україні виготовлено даросховницю невідомо, тому що золотар не залишив нам свого тавра. Зображення святих Антонія і Феодосія Печерських обабіч Оранти та спомин імені Пафнутія (Печерського подвижника) свідчать про зв’язки з Києвом.

За такою маленькою і скромною дорогоцінністю криється ще одна історія, не менш цікава і детективна, ніж попередня. Це історія надходження даросховниці до музею. Вона пов’язана із трагічними сторінками в житті країни та

церкви у богоборчому ХХ ст. Пам'ятка описана Д. М. Щербаківським у статті "Готичні мотиви в українському золотарстві" (Щербаківський 1924, с. 5), де в описі експонату вказано орієнтир на те, що експонат належить до фонду вилучених цінностей. Скоріш за все, цінність було вилучено з церкви в той час, коли уряд новоствореної УСРР видав постанову на початку 1922 р. про передачу дорогоцінностей з усіх храмів, молитовних будинків і синагог до "Гохрану" для боротьби з голодом. Таким чином, церковні коштовності були вилучені у травні 1922 р. і здані до московського "Гохрану", тобто Державного сховища. З якої саме церкви віддали гробницю, можна тільки здогадуватись, оскільки на момент вилучення Миколаївський храм монастиря був розібраний (Коваленко, 2009). За припущенням, це могли бути навколишні монастирі — Максаківський Спасо-Преображенський та Домницький монастир Різдва Богородиці, які діяли у 20-х рр. ХХ ст., але готувались до закриття. Завдяки участі у роботі впродовж 1922–1923 рр. спеціальних комісій по поверненню історичних коштовностей, які мали музейне значення таких кваліфікованих експертів і музейників, як Д. М. Щербаківський значну частину культових цінностей, в тому числі і нашу даросховницю (НА ІАНУ, 1922, Ф. 9, № 170, арк. 243–347)³, вдалося повернути в Україну. Вчений передав ці речі до І Державного Музею у Києві (нині Національний музей історії України), створивши тим самим основу для фонду давнього золотарського мистецтва України. З часом, на базі фонду створили філію музею — Музей історичних коштовностей України (нині Скарбниця НМІУ), де повернута пам'ятка знайшла своє почесне місце.

ЛІТЕРАТУРА

Коваленко, О. Б. 2009. Макошинський Свято-Миколаївський монастир. В: Смолій, В. А. (голова редкол.). *Енциклопедія історії України* : в 10-ти т. Т. 6: Ла — Мі. Київ: Наукова думка, с. 451–452.

1-ша подоріж Д. М. Щербаківського до Москви. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 9, № 170.

Щербак, В. 2007. Кисіль Адам Григорович. В: Смолій, В. А. (голова редкол.). *Енциклопедія історії України*, т. 4. Київ: Наукова думка, с. 304.

Щербаківський, Д. М. 1924. Готичні мотиви в українському золотарстві. *Україна*, 4, с. 3–11.

Niesiecki, K. 1840. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*. T. 5. Lipsk: Wydanie Jana Nep. Bobrowicza.

Świtalski, Z. 1966–1967. Kisiel Mikołaj h. własnego (ok. 1605–1653). *Polski Słownik Biograficzny*. T. XII. Kraków, s. 491–492.

³ Запис про експонат у списку повернених цінностей зроблено 17 серпня 1922 р.